

TÜRKLERDE SÖZLÜKÇÜLÜK, BUGÜN TÜRKİYE'DE SÖZLÜK*

Doğan AKSAN

Türklerde, doğu dünyası doğrultusunda gelişmiş eski bir sözlükçülük geleneği vardır. Bunun elimizdeki en eski kanıtı, XI. yüzyılda Kâşgarlı Mahmutun Arapça olarak yazdığı, aynı zamanda Türkçenin sözcüklerini, biçimbilgisini ve Türklük dünyasını tanıtan *Dîvanü Lûgatit-Türk*'tür. Özellikle Arapça-Türkçe, Farsça-Türkçe sözlüklerle bu gelenek XIX. yüzyıl sonlarına kadar gelmiş, günümüze değin birçok yapıt yayımlanmıştır. Burada bunlardan birkaçını anmakla yetiniyoruz: Mustafa bin Şemsettin'in 1545 tarihini taşıyan *Ahterî Sözlüğü*, Vanlı Mehmet bin Mustafa'nın yine XVI. yüzyıla ait, *Vankulu* adıyla anılan sözlüğü [Bu yapıt, Türkiye'de ilk kurulan basımevinin bastığı yapıtlardandır], titiz ve başarılı bir çalışmayla Mütercim Asım'ın Firuz-

âbâdi'den çevirdiği, geniş hacimli bir Arapça-Türkçe sözlük olan *Kâmusül-Muhîl* (1814-18) ve Farsça-Türkçe *Burhan-ı Kâti* (1799) özellikle belirtilmelidir.

XIX. yüzyılda yabancı yazarlarca yayımlanmış yabancı dillerden Türkçe'ye, Türkçe'den yabancı dillere önemli sözlükler de vardır ki, bunlar o dönem Türkçe'sine ait ilginç veriler de içermeleri bakımından önemlidir.¹

Cumhuriyet dönemine gelinceye kadar

¹ Bunlar arasından A. Handjéri'nin *Dictionnaire Français-arabe-persen et turc*, 3 cilt, Moscou, 1840-41, T.-X. Bianchi'nin *Dictionnaire français-turc*, 2 cilt, Paris, 1843, 1946, yine Bianchi'nin J.D. Kiefer'le birlikte hazırladığı *Elsine-i Türkiyye ve Fransaviyyenin Lûgati*, 2 cilt, Paris, 1850, Th. Zenker'in *Türkisch-arabisch-persisches Wörterbuch*, Leipzig, 1886, özellikle de İngiliz doğubilimcisi J.W. Redhouse'un *A Turkish and English Lexicon*, İstanbul, 1890 adlı yapıtları belirtilmelidir ki, bunlardan sonuncusu Türkçenin o dönemdeki sözcüklerini ortaya koyan önemli bir çalışmadır.

* 1997 Mayıs'ında ODTÜ'de toplanan Dilbilim Kurultayı'nda okunmuştur.

yayımlanan yapıtlardan en önemlileri, ünlü yazar ve çevirmen Ahmet Vefik Paşa'nın 1876'da basılan *Lehçe-i Osmânî'si* (2 Cilt) ve Türklerin en önde gelen dilci ve yazarlarından Şemsettin Sami'nin *Kâmus-i Türkî'si*dir. Ahmet Vefik Paşa, ilk cildinde Arapça ve Farsça kökenli sözcükleri, ikinci cildinde de Türkçe öğeleri verdiği sözlüğünde Türkçe için *Osmânî* adını kullanmıştır.

Bizde 'genel sözlük' olarak nitelenebileceğimiz en önemli, öncü yapıt, Şemsettin Sami'nin 1900 yılında yayımlanmaya başlayan *Kâmus-i Türkî* adlı sözlüğüdür. 'Türkî' adıyla, birçok yazardan farklı olarak Türkçenin sözcüklerini ortaya koyduğunu, dilimizin Türkçe olduğunu belirten yazar, Batı yöntemiyle yer yer kökenleri açıklayarak dildeki öğeleri özenli bir biçimde sergilemiş, dilin o günkü görünümünü başarılı çalışmasıyla yansıtarak sonraki birçok yapıta kılavuzluk etmiştir. Kendisinin, daha önce yayımladığı ve on yıllık bir emeğin ürünü olan *Kâmusü'l Âlâm* adlı, büyük oylumlu bir ansiklopedik sözlüğü de vardır.

Cumhuriyet'ten hemen sonra yayımlanmaya başlayan geniş oylumlu bir sözlükten de burada söz etmeliyiz. Hüseyin Kâzım Kadri'nin yerli ve yabancı sözcüklerle birlikte çeşitli Türk lehçelerindeki sözcükleri de içine alan *Büyük Türk Lûgatî*'nin 1. cildi 1927, 2. cildi 1928 yıllarında Arap harfleriyle basılmış, 3. ve 4. ciltleri, yazarın ölümünden sonra, 1943 ve 1945'te yayımlanmıştır. Bu önemli sözlük bugünkü yöntemlerden yeterince yararlanmamış olmakla birlikte, maddeleri açıklarken sözcüklerle ilgili olarak değişik dönemlerin şair ve yazarlardan örnekler vermesi açısından dikkate

değer.

Cumhuriyet döneminde Türkiye'de Dil Devrimiyle birlikte sözlükçülük alanında önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Bu gelişmelerin başında, Türkçenin daha önceki dönemlerine ait kaynakların taranması ve Anadolu ağızlarının sözcük varlığının saptanması doğrultusunda Türk Dili Tetkik Cemiyeti (sonradan Türk Dil Kurumu) tarafından hazırlanıp yayımlanan çalışmaları anmak gerekir.

Yabancı öğelere Türkçe karşılıklar bulma amacına yönelik çalışmalar bir yana bırakılacak olursa, bugün yurt dışındaki bilim adamlarının da büyük önem verdikleri, sürekli olarak kullandıkları iki ana kaynaktan, en başta söz edilmelidir. Bunlardan biri, Anadolu'nun en uzak köylerine kadar uzanan ve geniş bir gönüllü derlemeci topluluğunun gerçekleştirdiği derleme çalışmalarının ürünüdür. Önce 1932-34 yılları arasında 153.000 fişe dayanılarak çıkarılan 6 ciltlik *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi* 1939 yılında yayımlanmaya başlanmış, arkasından, 600.000 fişin kullanıldığı 12 ciltlik *Derleme Sözlüğü* bastırılmıştır (1963-1982). Bu yapıt bir diyalektolojik sözlük olarak ağızların sözcük varlığını ortaya koyduğu gibi Türk dili tarihi, sesbilim ve biçimbilim çalışmaları için de çok değerli bir kaynak niteliği taşımaktadır.

İkinci bir kaynak, önce 1943-1957 yılları arasında Osmanlıca uzmanlarının taramalarıyla hazırlanarak yayımlanan *Tanıtlarıyla Tarama Sözlüğü*'dür ki, XIII. yüzyıldan başlayarak yazma ve basma yapıtlardan derlenen bu sözlük daha sonraki yıllarda geliştirilerek geniş oylumlu 8 cilt olarak basılmıştır (*Tarama Sözlüğü*, 1963-1977). Taranan

kaynakların sayfa numaralarının da verildiği bu geniş sözlük, bugün büyük gereksinimini duyduğumuz tarihsel sözlük yolundaki eksikimizi bir yönüyle gidererek yararlı olan bir kaynak niteliğindedir. Ancak yine de bir geniş oylumlu tarihsel sözlüğün, VIII. yüzyıldan başlayarak eldeki bütün belgelerde yer alan her Türkçe sözcüğü içerecek büyük bir sözlüğün hazırlanmasını Türk Dil Kurumu'ndan ve üniversitelerimizdeki Türkologlarımızdan bekliyoruz. Hele, bilimsel yöntemlerle ülkemizde hazırlanmış bir kökenbilgisi sözlüğüne her zamandan daha çok gereksinme duyuyor, Türkiye üzerindeki incelemelerde Radloff, Räsänen, Clauson, Sevortyan gibi yabancı Türkologların yapıtlarından yararlanıyoruz.

Cumhuriyet döneminde, aşağıda değineceğimiz *Türkçe Sözlük* dışında, kişilerce yayımlanmış çeşitli Osmanlıca-Türkçe sözlükler, terim sözlükleri, Anadolu ağızlarına ait sözlükler gibi yapıtlar da vardır ki, bunlara burada yer veremiyoruz. Özellikle son 20-25 yıldır, ülkemizde birçok ansiklopedik sözlük de basılmıştır ki, teknik terimleri, konuları, kişileri ve genel kültür kavramlarını da içeren bu yapıtlar ansiklopedi özelliği de bulunan geniş oylumlu başvuru kitaplarıdır. Bizim burada asıl üzerinde durmak istediğimiz, bir genel sözlük niteliği taşıyan ve günümüz Türkçe'sini, ölçünlü Türkçe'yi yansıtmaya gereken *Türkçe Sözlük*'tür. Önce, genel sözlük konusuna kısaca değinelim:

Bilindiği gibi, 'genel sözlük' diye nitelediğimiz sözlükler, belli bir dönemde, bir ülkenin konuşulan ve yazılan dilinde yaşayan sözcük, deyim, kalıp söz ve atasözlerini ortaya koyan önemli yapıtlardır.

Bunların iyi örnekleri bugün Batı dünyasında geniş ekiplerle gerçekleştirilmekte, bu yapılırken de doğru bir yazım, kökenin belirtilmesi, iyi bir tanım, temel ve yan anlamların gösterilmesi, sözcüklerin içinde geçtiği deyimlerle atasözlerine yer verilmesi, özellikle de örneklendirme hususlarında büyük bir özen gösterilmektedir. Gereçlerin toplanması sırasında bir yandan, değişik ortamlarda konuşulan dilden yapılan saptamalar, bir yandan da yazılı ürünlerden yapılan taramalar değerlendirilerek bir sözcükler listesi belirlenmektedir. Tanım, genellikle felsefe eğitimi görmüş uzmanlarca yapılmakta, temel ve yan anlamlar anlambilimin verileri ışığında verilmekte, bir genel sözlük, bir dilin bir dönemdeki sözcükleriyle birlikte toplumun sosyokültürel görünümünü de yansıtmaktadır.

İlk baskısı 1943 yılında yayımlanan ve başta Mehmet Ali Ağakay, Kemal Demiray olmak üzere birçok dilcimizin uzun bir süreç içinde, uzun süren emekleriyle 1988'deki 8. basımına kadar üzerinde çalışılan, Türk Dil Kurumu'nun *Türkçe Sözlük*'ü bir genel sözlük olarak acaba ne gibi özellikler taşıyor? Konuşmacı arkadaşlarım Ergenç ve Uzun, *Sözlük*'ün gelişme evreleri içinde gösterdiği özellikleri ve bugünkü durumunu ayrıntılı olarak, sayısal verilere dayanarak açıklayacaklardır. Ben burada yalnızca birkaç nokta ve kimi örnekler üzerinde duracağım.

Değineceğim noktalardan birincisi, 1983'ten sonra Türk Dil Kurumu'nun belirleyip uyguladığı yazım yönteminin doğurduğu aksaklıkların ve bugün içine düşülen kargaşanın *Türkçe Sözlük*'e yansımalarıdır. Özellikle bitişik yazılması

gereken bileşik sözcüklerde bu durum kendini iyice belli etmektedir. Birkaç örnek verelim: *Sözlük*'te, *deve* ve *kuştan* bütünüyle ayrı olan *devekuşu* ayrı olarak, *deve kuşu* biçiminde yer almakta, *devedikenî*, *devetabanı* gibi bitki adları ve *deveboynu* boru türü *deve boynu* biçiminde, ayrı yazılmış olarak gösterilmekte, buna karşılık *aslanağzı* bitkisi bitişikken *aslan pençesi* ve *aslan kuyruğu* ile *ebegümeci* yine iki sözcükle, ayrı olarak yazılmaktadır. İngilizce'den giren *diskjokey* ise bitişiktir. Bu örnekleri kolayca artırabiliriz.

İkinci bir nokta, daha önceki basımlardan bu yana süregelen, maddelerin açıklanmasında kimi zaman tanımlarda ve anlam sıralanmasında görülen eksikliklerdir. Örneğin *geçmek* eylemi 'bir yerden başka bir yere gitmek' olarak açıklanıyor ki, bu tanım yeterli değildir. *Dokunmak* eylemi 'nesnelerin sıcaklık, soğukluk, sertlik, yumuşaklık gibi türlü niteliklerini derinin altındaki sinir uçları aracılığıyla duymak' biçiminde açıklanıyor. Yerinde olmayan bu tanım yerine, daha sonra verilen 'değmek, el sürmek, temas etmek'

eşanlımlıları gösterilse daha doğru olacaktı. Eğer *Sözlük*'te *çekmek* maddesine bakılırsa burada yan anlam olarak (taşıt için) 'bırakmak, koymak' veriliyor ki, ne anlama geldiği, neyi anlattığı anlaşıl-mıyor. Ancak 7. basımda olan, Refik Durbaş'tan alınan örnek (hanımın arabasını çeken yağız at) bu basımda atıldığı ve açıklamalar 7. basımdan alındığı için bu anlam havada kalıyor. Burada 3. bir nokta ortaya çıkıyor:

Üçüncü nokta, örneklerle ilgilidir. Yukarıda değindiğimiz gibi, bir genel sözlükte açıklamalar, ait olduğu döneme ait yazarlardan alınmış örneklerle zenginleştirilip güçlendirilir. Ancak bu 8. basımda bir takım yazarlardan alınan örnekler, ancak sözlük yazarlarının bildiği nedenlerle çıkarılmış ya da yerlerine başkalarından alıntılar konmuştur. Örneğin *geçmek* maddesinde Füzûzan'dan alınan parça çıkarılarak Tarık Buğra'dan alıntı konmuş, Orhan Kemal ve Fakir Baykurt'tan örnekler de atılmıştır.

Bu üç noktada özetlediğimiz konulara daha pek çok örnek gösterebiliriz.